

Nərgiz Pərviz qızı İbrahimova³
SİNTAKTİK BÜTÖV VƏ MƏTN VAHİDLƏRİ

Hər bir rabitəli nitqdə yazılı əsərlərin dilində cümlələr bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, yaxın mənə əlaqəsində fəaliyyət göstərirlər. Məndəki cümlələrin biri digəri üçün şərt, başqa birisi isə digərinin nəticəsi, davamı olur. Mətn ayrı-ayrı cümlələrin təsadüfi yığılmasından ibarət deyildir. Məndəki cümlələr müəyyən məntiqi ardıcılıqla qanunauyğun şəkildə düzülür. “Cümlələrin müəyyən fikir ətrafında əlaqəli birliyi mətnin yaranmasına səbəb olur. Məndəki cümlələr istər məna, istərsə də qrammatik cəhətdən bir-birilə qırılmaz sürətdə bağlı olur” [6, 402]. Bütövlükdə bir elm sahəsi kimi, mətn dilçiliyi XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlamışdır. Mətn dilçiliyinin inkişafında Ə.Xəlilov, M.Z.Zəkiyev, Ə.Cavadov, K.Abdullayev, F.Əlizadə və başqa dilçilərin böyük rolu olmuşdur [3, 109]. Mətn dilçiliyinin əsas problemlərini mətnin tərkib hissələri, onların eyniləşdirilməsi, sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Müasir dilçilikdə mətnin bir hissəsi olan sintaktik bütöv məsələsi funksional sintaksisin aktual problemlərindən hesab edilir. Sintaktik bütöv dedikdə, bir qrup örtlü, qapalı, məntiqi və sintaktik əlaqəyə malik cümlələr birliyi başa düşülür. Bu cümlələr birliyi mikromətn hesab edilir. Dilçilikdə mətn sözünün sinonimi kimi bir sıra terminlərdən istifadə edilir. Bunlara cümlə, söyləm, abzas, sintaktik bütöv, period, diskurs, frazafövqü vahidlər, mürəkkəb sintaktik bütöv, prozai bəndlər və s. kimi terminlər aid edilir. Biz bu terminləri mətnin tərkibinə daxil olan müstəqil real sintaktik vahidlər hesab edirik.

Bəzən dilçilikdə işlənən bu sintaktik terminlər bir-birlərinin sinonimi hesab edilir, bəzən də eyniləşdirilir. Son dövr tədqiqatları göstərir ki, artıq bu terminlərin sinonim hesab edilməsi lüzumsuzdur. Buna görə də, məsələyə aydınlıq gətirmək üçün sintaktik vahidlərlə sintaktik bütövlərin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

1) *Sintaktik bütöv və cümlə*. Sintaktik bütöv struktur-semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin birliyindən ibarət olub, məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əlaqələrindən təşkil olunur. Sintaktik bütövün cümlələri quruluş baxımından müxtəlif olub, özində mühtüm informasiyanı birləşdirir. Cümlə isə sintaktik bütövdən daha kiçik sintaktik vahiddir. Bu cümlələr müəyyən sıra daxilində struktur-semantik cəhətdən birləşərək sintaktik bütövü yaradırlar.

İ.P.Raspovov göstərir ki, sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr elə sintaktik vahidlərdir ki, onlar, bilavasitə kommunikasiya və təfəkkür aktına daxil edilir. Müəllif sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrdə iki struktur səviyyənin olmasını göstərir. Bunlar sintaktik və məntiqi-qrammatik səviyyələrdir. Mətn daxilində cümlənin qazandığı əlamət, onun nisbətən bitmiş fikir ifadə etməsi və ifadə etdiyi məzmunun gerçəkliyə aid edilməsi – sintaktik səviyyədə öz izahını tapır. Cümlə yalnız məntiqi-qrammatik səviyyədə tam formalaşır və buna görə də məntiqi-qrammatik səviyyəyə mənsub olur [5, 33].

Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələr sadə-cümlə və təktərkibli, mürəkkəb-təbəsiz və tabeli cümlələrdən ibarət ola bilər. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin təbiəti rəngarəng olur. Bunlara elliptik cümlələr, yarıncıq cümlələr, əlavəli cümlələr, xüsusiləşmiş qoşulma cümlələr və s. aiddir. Sintaktik bütövü təşkil edən cümlələrin əksəriyyəti həmcins üzvlərdən ibarətdir. Məsələn:

Çayın kənan ilə bir dəstə qız gedirdi. Sarı, qırmızı, yaşıl, bənövşəyi kələğayların ucları yelləndirdi. İpək koftalar, güllü donlar adamın gözünü qamaşdırırdı. Çiyinlərində kətmən olan bu qızlar gülüşür, zarafat edir, bir-birini qovurdular.

2) *Sintaktik bütöv və abzas*. Abzaslar mətnin funksional-üslubi xüsusiyyəti ilə sıx bağlı olub, nitqin hissələrini təşkil edirlər. Sintaktik bütöv bəzi xüsusiyyətinə görə abzaslara uyğundur. Lakin sintaktik bütöv və abzası uyğunlaşdırmaq olmaz. onların sərhədlərini müəyyənləşdirmək vacibdir. Bəzən bir abzasın bir sintaktik bütövə uyğun olduğu hallarda görürük. Lakin hər zaman bu uyğunluq özünü doğrultmur. Buna görə də dilçilikdə abzasla sintaktik bütövün fərqləndirilməsi ciddi məsələ kimi ortaya çıxır. Hal-hazırda sintaktik bütövlə abzasın bir-birinə münasibəti ilə bağlı iki fikir mövcuddur: Bir qrup dilçilər abzasla sintaktik bütövü eyniləşdirir, ikinci qrup dilçilər isə əksinə abzasla sintaktik bütövün tamamilə fərqli olduğunu qeyd edirlər. Hətta bir müddət sintaktik bütöv əvəzinə abzas termini də işlədilir. Buna görə A.M.Peşkovski sintaktik vahidlər üçün xüsusi terminlər lazım olduğunu qeyd edirdi. K.Abdullayevin abzasla sintaktik bütöv haqqında fikri daha maraqlıdır: “Fikrimizcə, bəzi dilçilərin dedikləri kimi, məni abzasla eyniləşdirmək olmaz. Mətnlə abzasın münasibətlərinə məzmunla formanın münasibəti kimi baxmaq olar. Abzasın struktur sərhədləri özündə yalnız bir məni birləşdirməli, yaxud əksinə bir məni bir abzasda yerləşdirməlidir” [4, 233].

K.Abdullayev bədi mənlərdə bir abzasla bir neçə sintaktik bütöv yerləşdirilməsini və ya əksinə bir sintaktik bütövə bir neçə abzasın olması faktını müəlliflərin dil qanunlarından düzgün istifadə edə bilməmələrində və fikrin düzgün kodlaşdırılmasında görürdü [3, 26].

Abzasla sintaktik bütövün qarışdırılmasının əsas səbəbi onların çox vaxt sərhədlərinin üst-üstə düşməsi və sintaktik bütövün əksər hallarda abzasla başlamasıdır. Hər ikisi mövzuya bitmiş mətn parçasını özündə saxlayır. Abzasla sintaktik bütövün oxşar xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Hər ikisi müəllif fikrinin açılmasında iştirak edir.
- 2) Həm sintaktik bütöv, həm də abzas tam mətnin kompozisiya xəttinin inkişafına xidmət edir.

3) Həm abzaslarda, həm də sintaktik bütövlərdə bitkinlik olur.

Bu oxşarlıqlara baxmayaraq, bu iki mətn kateqoriyasını eyniləşdirmək olmaz. Sintaktik bütövlər semantik və qrammatik vahiddir, abzas isə üslubi-semantik kateqoriyadır. Abzaslar arasında fasilə sintaktik bütövlər arasında fasilədən nisbətən uzun olur. Sintaktik bütövlə abzaslar arasında fərqlilikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- 1) Sintaktik bütöv abzaslara nisbətən daha yüksək təyinatlı nitq vahididir.
- 2) Sintaktik bütövün müstəqil təması olur. Bir mikrotema bir sintaktik bütövdür.
- 3) Sintaktik bütöv sintaktik vahiddir, abzaslar isə daha çox üslubi kateqoriyadır.
- 4) Abzaslara sintaktik bütövün quruluş forması kimi baxmaq olar.

Bir abzas bir sintaktik bütövə bərabər ola bilər. Məsələn:

Cavanshir başa düşdü ki, qaçaqlar bir dəyərdirdi. Yoldaşlarına xəbər çatdırdı ki, tələsməsinlər, elə ələsinlər ki, uşağa güllə dəyməsin. İşıqlanana yaxın aşiqin səsi kəsdi. Qaçaqardan iki-üç nəfəri dərədən çıxıb atların öriyünü dəyişdilər. Bir azdan araya elə bir sükiət çöküdü ki, dərədən bulaqların şınlıtsı aydınca eşidildi. Cavanshir başa düşdü ki, qaçaqlar yatırdılar.

3) *Sintaktik bütöv və period*. Sintaktik bütövlə eyniləşdirilən mətn vahidlərindən biri də perioddur. “Period” yunan sözü olub “dairə” mənasını ifadə edir. Məndə təkrar olunan elementlər periodu xatırladırlar. Sintaktik bütövün daxilində cümlələrin təkrarı periodu yaradır. Buna görə sintaktik bütövün hüduqlarının müəyyən edilməsində təkrarların rolu mühüm hesab edilir. Sintaktik bütöv daxilində periodun ən azı iki qütbü olur. Birinci qütblə başlanan mətn eyni elementdən olan ikinci ünsürlə qapanır.

Mətnin əvvəlində yüksək intonasiya ilə müşayiət olunan period sintaktik bütövün başa çatdığı son nöqtədə zəif pauza – aşağı tonla, zəif təplə tələffüz olunur. Son nöqtədə periodu müəyyənləşdirən elementlər alçaqdır. Birinci hissə yüksələn tonla və tezleşən təplə, ikinci hissə isə dərin fasilədən sonra alçalan tonla, yavaş təplə müşayiət olunur [8, 46].

Period öz statusuna görə sintaktik bütövdən daha böyük konstruksiyadır. Period üçün həcm məhdudluğu mövcud deyil. Period tərkibindəki cümlələri, sözləri, abzasları və sintaktik bütövləri bir qapalı konstruksiyada birləşdirir. Bu tip mənlərdə fikir bir abzasda deyil, bir neçə abzasda tamamlanır. Ümumiyyətlə, period qapalı nitq vahidi olduğundan, onun tərkibindəki komponentlər leksik təkrarlar vasitəsilə əlaqələnir. Periodun qapanmasında ara sözlər, modal sözlər, xitablar, əvəzliliklər mühüm rol oynayır. Beləliklə, period termini sintaktik bütöv terminindən nisbətən mürəkkəb nitq vahididir.

4) *Sintaktik bütöv və mürəkkəb sintaktik bütöv*. Dilçilikdə sintaktik bütöv termininə sinonim kimi mürəkkəb sintaktik bütöv terminindən də istifadə edilir. İlk dəfə A.M.Peşkovski mətni belə adlandırmışdır. Mətn öz-özlüyündə mürəkkəb bir konstruksiyadır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə K.Vəliyev mənləri statusuna görə fərqləndirməyə cəhd etmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sintaktik bütövdən başqa, period, diskurs, frazafövqü vahid, nəsr bəndi və s. terminlərdən də sinonim kimi eyni anlayışı müəyyən fərqlərlə ifadə etmək üçün işlədilir [9, 46].

Daha sonra K.Vəliyev mətni dərəcələrə ayırmışdır: mikromətni hüduqlandırmıq, onu növləndirmək tədqiqatı dəqiqləşdirir. Birinci dərəcəli mikromətnlər mürəkkəb sintaktik bütövləri əhatə edir. İkinci dərəcəli mikromətnlər isə bir neçə iki və daha artıq sintaktik bütövün birləşdiyi korpusu, üçüncü dərəcəli mətn isə ayrı bir qolu ehtiva edir. Makromətn isə bədi əsəri bütövlükdə əhatə edir.

Sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşməni K.Vəliyev belə müəyyən edir: söz birləşməsi-müxtəsər cümlə-sadə geniş cümlə-qarışıq tipli mürəkkəb cümlə-mürəkkəb sintaktik bütöv.

Biz isə deyilənləri yekunlaşdırıb sintaktik səviyyədə mürəkkəbləşməni aşağıdakı kimi qəbul edirik: söz birləşməsi-sadə cümlə-mürəkkəb cümlə-qarışıq tipli mürəkkəb cümlə-sintaktik bütövlər-mürəkkəb sintaktik bütövlər-frazafövqü vahidlər-period-makromətn.

Cümlə səviyyəsində mürəkkəbləşmə sahəsində çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Mətn səviyyəsində mürəkkəbləşmə isə ədəbiyyatda edilmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında da mətnin müxtəlif terminlərlə adlandırılmasının əsas səbəbi nitq aktında müxtəlif statuslu mənlərin olmasıdır. Ümumiyyətlə belə qənaətə gəlmək ki, bir neçə sintaktik bütövün birləşməsindən mürəkkəb sintaktik bütöv əmələ gəlmişdir. Təbii ki, bu halda mürəkkəb sintaktik bütövlər sintaktik bütövün daha mürəkkəb forması olur.

Nəticə. Mətnin tərkib hissələri və sintaktik bütöv problemi müasir dilçiliyin ən əsas məsələlərindən biridir. Son dövr tədqiqatları sintaktik yarusun son vahidi kimi cümləni yox, məni tədqiqat obyektinə çevirirlər. Mətnin vahidləri hesab edilən sintaktik bütöv, period, cümlə, abzas, mürəkkəb sintaktik bütövlər və s. kimi terminlər bir müddət bir-birilə eyniləşdirilmiş, sinonim kimi işlədilmişdir. Bu terminlərin müqayisəsi göstərir ki, onlar bir-birindən fərqli vəziyətlərə malik olub mətnin bir bütöv halında qurulmasında mühüm rol oynayırlar. Bu terminlərin ifadə etdikləri mahiyyətlərin, demək olar ki, hamısı genetik baxımdan qohumluq anlayışlarını ifadə edir, əsasən, bir-birlərini əvəz edirlər. Amma buna baxmayaraq onlar anlam fərqliliklərinə görə bir-birindən ayrılır. Bu fərqliliklərin aşkarlanması mətn dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual təvzönmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, 1998, 190 s.
2. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dili III. Sintaksis. Bakı, 2007.
3. Abdullayev K. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012, 607 s.
4. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinün nəzəri problemləri. Bakı, 2016, 356 s.
5. Əlizadə F.F. Cümlənin aktual təvzönməsi. Bakı, 1998, 111 s.

6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 424 s.
 7. Məhərrəmovə G.A. Mətnin aktual üzvlənəsi və mətn vahidləri. Bakı, 2018, 30 s.
 8. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
 9. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş. Bakı: BDU, 1989, 104 s.

Açar sözlər: Mətn vahidləri, sintaktik bütöv, cümlə, abzas, period, mürəkkəb sintaktik bütöv

Key words: Text units, syntactic whole, sentence, paragraph, period, complex syntactic whole

Ключевые слова: единицы текста, синтаксическое целое, предложение, абзац, период, сложное синтаксическое целое

Sintaktik bütöv və mətn vahidləri

X ü l a s ə

Məqalədə mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən olan sintaktik bütöv və mətn vahidləri tədqiqatına cəlb edilmişdir. Bildiyimiz kimi, mətn dilçiliyi son dövr dilçilik tədqiqatlarının əsas obyektinə çevrilmişdir. Mətn, mətnin tərkib hissələri, onların sərhədləri haqqında çoxsaylı fikirlər mövcuddur. Mətnin vahidləri olan sintaktik bütöv, cümlə, abzas, period, sözlər, mürəkkəb sintaktik bütöv kimi terminlər haqqında məlumat verilmiş, müqayisə aparılaraq bu terminlərin oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlanmışdır. Mətnin vahidləri haqqında məlumatlar, onların xüsusiyyətləri bu terminlərin eyniləşdirilməsinin lüzumsuz olduğunu ortaya çıxarmışdır. Mətn vahidlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi mətn dilçiliyinin əsas problemlərindən olan sintaktik bütöv məsələsinin daha aydın şəkildə qavranılmasına gətirib çıxarmışdır.

Syntactic whole and units of text

Summary

The article deals with syntactic integrity and text units, which are one of the main problems of text linguistics. As we know textual linguistics has recently become the main object of linguistic research. There are many opinions about the text, the components of the text, their boundaries. Terms such as units of text, such as syntactic whole, sentence, paragraph, period, complex syntactic whole, were given, comparisons were made and similarities and differences of these terms were revealed. Information about the units of the text, their characteristics, revealed that there is no need to identify these terms. Differentiation of textual units has led to a clearer understanding of the problem of syntactic integrity? which is one of the main problems of textual linguistics.

Синтаксическая целостность и единицы текста

Резюме

В статье рассматриваются синтаксическая целостность и единицы текста, которые являются одной из основных проблем лингвистики текста. Как известно, текстологическая лингвистика в последнее время стала основным объектом лингвистических исследований. Существует множество мнений о тексте, составных частях текста, их границах. Были даны такие термины, как единицы текста, такие как синтаксическое целое, предложение, абзац, период, сложное синтаксическое целое, были проведены сравнения и выявлены сходства и различия этих терминов. Информация о единицах текста, их характеристиках показала, что нет необходимости идентифицировать эти термины. Дифференциация текстовых единиц привела к более четкому пониманию проблемы синтаксической целостности, одной из основных проблем лингвистики текста.

Rəyçi: dos. F.F.Əlizadə